

O'ZBEK TILI LEKSIKASINING TARIXIY TARAQQIYOTI

Olimova Dinora.

Navoiy, Sharq Universiteti 1-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: Safoyeva Shodiya Ma'ruf qizi

Navoiy, Sharq Universiteti

Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası o'qituvchisi

ORCID: 0009-0002-0782-8962

E-mail: dinoraolimova911@gmail.com

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada o'zbek tili lug'at boyligining tarixiy taraqqiyot bosqichlari, tilning shakllanishi va rivojlanishida leksik qatlamlarning o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, o'zbek tili leksikasining shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan tub turkiy so'zlar, arab, fors-tojik tillaridan o'zlashgan leksik birliklar hamda zamonaviy davrda kirib kelayotgan yangi atamalarning tarixiy-lingvistik xususiyatlari yoritiladi. Maqolada o'zbek tilining boyib borishida tarixiy davrlarning tutgan o'rni, arxaik so'zlarning bugungi kundagi faolligi, til tizimidagi leksik-semantik o'zgarishlar hamda zamon talabi bilan yuzaga kelayotgan neologizmlar ko'rib chiqiladi. Tilning tarixiy taraqqiyoti davomida so'zlarning ma'no ko'chishlari, yangi tushunchalarning paydo bo'lishi va tarixiy leksikaning zamonaviy til tizimida saqlanib qolishi hamda rivojlanish masalalari o'rganiladi. Ushbu mavzu o'zbek tilshunosligida leksikologiya, tarixiy leksikografiya va etimologiya sohalari uchun muhim ahamiyat kasb etib, tilning tarixiy qatlamlarini tadqiq etish orqali xalqning madaniy-tarixiy o'tmishini anglashga xizmat qiladi.

Tayanch so'zlar: *leksika, tarixiy leksikologiya, arxaizmlar, istorizmlar, arxaik va tarixiy so'zlarning farqlari, o'zlashma so'zlar, neologizmlar, etimologiya, til taraqqiyoti, leksik-semantik o'zgarishlar.*

Leksika (*yun. Lexis – so'zga oid, lug'aviy*) – tildagi barcha so'zlar va iboralar yig'indisi, tilning lug'at tarkibi. Leksika ma'lum qonun-qoidaga bo'ysunuvchi izchil va murakkab tizimdan iborat. Tarixiylik jihatidan o'zbek tili leksikasi uch turga bo'linadi: 1) zamonaviy qatlam; 2) eski qatlam; 3) yangi qatlam.

Zamonaviy qatlam. Eskilik yoki yangilik bo'yog'iga ega bo'lmagan so'zlar zamonaviy qatlamni tashkil etadi. O'zbek tili lug'at tarkibining asosiy qismi zamonaviy so'zlardan tarkib topgan. Umumiste'moldagi barcha so'zlar zamonaviy qatlamga mansub bo'ladi. Ular barcha kishilar uchun tushunarli bo'lishi bilan bir qatorda nutqda faol qo'llaniladi. Zamonaviy so'zlarga misol tariqasida quyidagilarni keltirishimiz mumkin: *osmon, yer, chiroyli, yaxshi, yomon, har kim, birov, kiyim, daryo, chuqur, tez, oz, yozmoq, ovqatlanmoq, uxlamok, asta, kuz, qish, sharq* va hokazolar.

Zamonaviy qatlamga oid so'zlarning ba'zilari nutqda faol qo'llanilmasligi, tor mutaxassislik doirasida ishlatilishi mumkin. Masalan, terminologik leksikaga oid so'zlar mana shunday so'zlardan bo'lib, ularning iste'mol doirasi chegaralangan. Lekin bundan qat'I nazar terminlarning barchasi zamonaviy leksika hisoblanadi.

O'zbek tili leksikasi o'zining boy va ko'p qatlamli tarixiga ega. U ming yillar davomida shakllangan bo'lib, turkiy tillar negizida paydo bo'lgan va vaqt o'tishi bilan turli omillar ta'sirida boyib borgan. Tub turkiy so'zlar – bu o'zbek tilining o'zagi bo'lib, qadimgi turkiy tillardan meros bo'lib qolgan so'zlardir. Ular tilning barcha davrlarida faoll qo'llangan va asosiy leksik fondni tashkil etadi. Masalan, *xon, yurt, el, oy, daraxt, bosh, ichmoq, kelmoq*. Shuningdek, VIII asrda Movarounnahrning arablar tomonidan fath etilishi va islom dinining kirib kelishi natijasida o'zbek tiliga minglab arabcha so'zlar o'zlashdi. Misol uchun: *masjid, namoz, olim, ilm, sabr, qalb, davlat, maktab, kitob, qalam* va boshqalar. Bundan tashqari, mintaqadagi asrlar davomida madaniy va tarixiy yaqinlik natijasida o'zbek tilida juda ko'p forsiy so'zlar faol qo'llanila boshladi. Bunday so'zlar o'zbek tilining leksikasiga chuqur singib ketgan. O'zbek tili leksikasi – bu o'tmish bilan kelajakni bog'lovchi ko'pri bo'lib, u o'zining tarixiy qatlamlarini saqlab qolgan holda, zamonaviy ehtiyojlarga qarab doimiy boyib boruvchi dinamik tizim.

Leksema ifodalagan tushunchani yana boshqa bir anglatuvchi so'zning shakllanishi natijasida uning iste'mol doirasi toraya boshlaydi. Bunday so'zlar ba'zida ichki imkoniyat asosida yasalgan yoki olinma leksema bo'lishi mumkin. Keng qo'llanilmagan leksemalar iste'moldan chiqib arxaizmga aylanadi. Bu jarayon tilning ichki qonuniyati asosida yuz beradi. So'zlarning eskirishi ham ma'lum doirada bo'lib o'tadi. Ba'zi bir so'zlar ma'lum bir davrda eskirib, keyinchalik unga ehtiyoj sezilganda yana tilda qaytan qo'llanila boshlaydi. Bundan kelib chiqqan holda eskirgan leksemalar ikki turga bo'linadi: 1) *tarixiy so'zlar yoki istorizmlar*; 2) *arxaik so'zlar yoki arxaizmlar*.

Eskilik bo'yog'I bor til birligi arxaizm (yunoncha arshaios – qadimgi), leksemalardagi turiga esa leksik arxaizm deyiladi. O'tmish voqeligini nomlash zaruriyati bilan hozirgi tilda ishlatiladigan eski leksik birlik istorizm (yunoncha historia – tekshirish, tadqiqot) deyiladi. Aniqroq qilib aytganda, istorizm ya'ni tarixiy so'zlar bugungi kunda o'zi ham, uning muqobili ham qo'llanilmaydigan so'zlardir. Istorizmlarni anglatgan ma'nosiga ko'ra bir necha guruhlariga ajratish mumkin: 1) sulolalar, tabaqalar nomini ifodalagan istorizmlar: *xon, podshoh, cho'ri, kaniz, amir, hoqon*; 2) mansab, amal nomlarini bildirgan istorizmlar: *qushbegi, qo'rboshi, devonbegi, qorovulbegi, beklarbegi, mirzaboshi, eshikog'asi, dodxoh, risolachi, salomog'asi*; 3) urug', qabila, qavm nomlari (etnonimlar)ni anglatgan istorizmlar: *mang'it, nayman, do'rmon, telov, qurama, kenagas, minglar, qirqalar*; 4) oziq-ovqat nomlarini bildirgan istorizmlar: *uloba, urkamoch, tutmoch, yorma, ko'moch*; 5) kiyim-kechak ifodalagan istorizmlar: *qalami, xosa, parpasha, olacha, kuloh, janda, guppy, sanama*; 6) kasb-hunar, mashg'ulot nomlarini bildirgan istorizmlar: *sarrof, vofurush, jarchi, axtachi, bojgir, chorakor* va boshqalar¹.

Leksik arxaizmlar – hozirgi paytda mavjud bo'lgan voqelikning eskirgan nomi yoki, aksincha, hozirgi tilda mavjud bo'lgan leksemaning eskirgan ma'nosi (sememasi). Demak, eskirish jarayoni leksemaga yaxlit holda yoki uning bir qismiga (ma'nolaridan biriga) aloqador bo'ladi, shunga ko'ra arxaizm ikki turga bo'linadi. Bular: leksik arxaizmlar – so'zlar doirasidagi turi; 2) frazeologik arxaizmlar – iboralar doirasidagi turi. Leksik arxaizm – hozirgi paytda mavjud bo'lgan voqelikning eskirgan nomi. Masalan, lab (odam organizmidagi a'zolaridan birining hozirgi nomi) – dudoq (shu a'zoning eskirgan nomi); qassob (mol so'yuvchi – hozirgi ma'no) – sallox (mol so'yuvchi ma'nosidagi eskirgan so'z); elchixona (bir davlatning boshqa davlatdagi diplomatik vakolatxonasi) – saforat (diplomatik vakolatxonaning eskirgan nomi). Frazeologik arxaizmlar – bu tildagi iste'moldan chiqib qolgan yoki eskirib, hozirgi kunda kam qo'llaniladigan barqaror birikmalardir².

Yuqorida aytilganlardan anglashiladiki, arxaizm ham, istorizm ham eski so'z hisoblanadi. Bu jihatdan ular o'zaro aloqadorlikka ega. Lekin shunday bo'lsa-da, arxaizmlar bilan istorizmlar o'rtasida bir talay farqlar mavjud. Bu farqlarning ba'zilari quyidagilar:

¹ Mengliyev B. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Qarshi, 2004. – 98-bet.

² S.Ibrohimov, F. Kamolov, A.N.Tixonov. O'zbek tili leksikologiyasi. Toshkent, 1981. – 135-bet.

1. Arxaizm hozirgi kunda mavjud bo'lgan narsa-hodisalarning atamasidir. Istorizm esa bugungi kunda mavjud bo'lmagan narsa va hodisalarning atamasi.
2. Arxaizmlarning zamonaviy qatlamda o'z sinonimlari mavjud va ular bilan birga qo'llana oladi. Istorizmlarda esa sinonimlar mavjud emas.
3. Arxaizmlarning eskirganligi uning sinonimlariga qiyosan baholanadi. Istorizmda bu imkoniyat yo'q, ularning eskirganligi davrga ko'ra baholanadi.
4. Istorizm birdan bir, yakka nom hisoblanadi hamda uning o'rnini bosuvchi so'z mavjud emas. Arxaizm esa bir necha nomlardan birining eskirgani va uning o'rnini bosuvchi so'z bor.
5. Arxaizm til tarixiga va tilning hozirgi holatiga ko'ra baholansa, istorizm faqat til tarixiga ko'ra baholanadi.
6. Arxaizm asosan tilning o'z taraqqiyoti qonunlari bilan izohlanuvchi hodisa bo'lsa, istorizm jamiyatning ijtimoiy, siyosiy, madaniy taraqqiyoti tarixiga ko'ra izohlanadi.
7. Istorizm faqat atash (nominativ) vazifani bajaradi. Arxaizmlar ham atash, ham uslubiy (stilistik) vazifani bajaradi.
8. Istorizmni nolisoniy omil tug'diradi, arxaizm esa lisoniy omillar asosida vujudga keladi³.

Arxaizmlarning ba'zilar vaqtlar o'tishi bilan tilda qayta tiklanishi, faol so'zlar qatoridan yana o'rin olishi mumkin. So'nggi yillarda bir paytlar sun'iy ravishda iste'moldan chiqarilgan, arxaik so'z sifatida baholangan talay so'zlar tilimizning lug'at tarkibidan yana o'z o'rnini egalladi. *Vazir, viloyat, muharrir, kotib, ma'ruza, matn, chipta, bekat, fuqaro, dastur, muhr, hakam, madhiya, rukn, foiz, favvora, hokim* kabilar shular jumlasidandir.

So'zlarning arxaiklashishi turli sabablar bilan bo'lishi mumkin. Tilda narsa va hodisalarni ifodalovchi birdan ortiq so'z bo'lsa, til qonuniyatlari talabiga javob beradiganlari iste'molda qolib, boshqasi sekin-asta iste'moldan chiqib boshlaydi va u o'z sinonimiga nisbatan eski so'zga aylanadi. Demak, sinonimlar nutqda bir xil, teng ishlatilmasligi natijasida ularning ba'zilar arxaizmga aylanadi. Shuningdek, eskirgan leksik birliklar deganda faqat so'zlar tushunilmaydi, balki qo'shimchalar ham eskirishi tabiiy holdir. Frazemalarda ham bu tabiiy jarayon hisoblanadi. Ularning o'rnini til talabi bilan boshqa ma'nodoshi egallaydi.

Neologizm – (yunoncha, neo – yangi, logizm – tushuncha) tilda yangi paydo bo'lgan va yangilik bo'yog'ini yo'qotmagan so'zlardir. Neologizmlar vaqt o'tishi va

³ Berdiyev H. , Rasulov R. O'zbek tilining paremiologik lug'ati. Toshkent, 1984. – 18-bet.

iste'moldagi so'zlarning qatoriga qo'shilishi bilan o'zlashma so'zlarga aylanadi. Neologizmlarni o'rganuvchi fan esa Neologiya deyiladi. Bugungi kunda neologizmlar ustida ish olib borib va hozirgi kun neologizmlarini yig'ib lug'at holatida chiqarilsa, u muayyan vaqt davomida neologizm holatida turishi mumkin, ammo keyinchalik o'zlashma so'zlar qatoriga aylanadi. Neologizmlarning tilda paydo bo'lishi va yo'qolishi uning tilga qabul qilinganligida yoki lug'atlardan joy olganligida namoyon bo'ladi. Agar neologizmlar jamiyat fuqarolari tomonidan qabul qilinib foydalanilayotgan bo'lsa, bunday so'zlar lingvistika va lug'atshunoslikda ham qabul qilingan hisoblanadi. Neologizmlarning paydo bo'lishi tilning rivojlanishida, o'zgarishida o'zining muhim o'rniga ega. Tilimizda neologizmlarning quyidagilari kuzatiladi:

1. **Yangi neologizmlar** – boshqa tillardan tilimizga kirib kelgan, ammo hali keng tarqalib ulgurmayan yangi so'zlar. Bunday neologizmlarga misol tariqasida stem, hosting, domen, chellenj, heshteg, keshbek, kriminal, konkardans, logistika, dispatcher kabi so'zlarni keltirishimiz mumkin.
2. **Tarqalgan neologizmlar** – jamiyat tomonidan ishlatila boshlangan, ammo lingvistik jihatdan hali qabul qilinmagan yangi so'zlardir. Masalan, radar, miting, migrant, urbanizatsiya, delegatsiya, balans, unitary, transfer, premyera kabi so'zlarni misol qilib keltirishimiz mumkin.
3. **Turg'un neologizmlar** – barchaga tanish bo'lgan, hamma nutqda faol qo'llaydigan va davomiylikka ega bo'lgan so'zlardir. Bularga kompyuter, naushnik, gegemon, sity, statistika, parlament, departament, smartfon, infeksiya, korzinka, turist kabi so'zlarni aytishimiz mumkin. Bundan tashqari, manbalarda neologizmlarning shakliy, semantik, stilistik, funksional, ijtimoiy va texnologik kabi turlari keltirilgan⁴.

4. **Shakliy neologizmlar** – tilda mavjud bo'lgan o'zlashgan so'zlarning morfologik yoxud sintaktik o'zgarishidan yuzaga keladi. Misol: fotojurnalistika, virusli, kiber-kutubxona, kiber-tergovchi, kiber-auditor, kosmodeolog. Semantik neologizmlar – tilda mavjud bo'lgan so'zlarning boshqa soha elementlari yoki jihatlarini anglatish maqsadida yuzaga kelgan yangi birliklar sanaladi. Masalan, qidiruv tizimi, avtomatik annotatsiyalash, mobil ilova, masofaviy ta'lim. Uslubiy neologizmlar, asosan, publitsistik va badiiy matnlarda uslubiy bo'yoqdorlikni berish maqsadida o'zga tillardagi badiiy vositalardan foydalaniladi yoxud muallif tomonidan qo'llanilgan yangi so'zlar hisoblanadi. Funksional neologizmlar – o'zga tillardagi so'zlarning muayyan o'zbek tiliga xorijiy tillardan kirib kelgan iqtisodiy va biznes sohadagi

⁴ Shoabdurahmonov Sh. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 1980. – 204-bet.

neologizmlar milliy tilda muqobil tarjimasida, atamasiga ega bo'lolmasligi natijasida aslida qabul qilingan so'zlardir. Misol uchun freym, lemma, korpus, dron, teg kabi so'zlarni keltirishimiz mumkin. Ijtimoiy neologizmlar – jamiyatga, insonning madaniy va axloqiy harakatlariga bog'liq ba'zi jihatlarni namoyon etuvchi va ijtimoiy tarmoqlarda faol qo'llanuvchi so'zlar. Ijtimoiy neologizmlarga miting, telegram, Instagram, jamoaviy bitim kabi so'zlar kiradi. Texnologik neologizmlar – axborot texnologiyalari va innovatsion taraqqiyot natijasida yuzaga keladi va bunday so'zlar har doim boshqa tillardan o'zlashadi. Bularga moderator, server, selfi, frilanser hamda administrator kabi so'zlarni misol qilib keltirishimiz mumkin. Sintaktik neologizmlar – tilda mavjud bo'lgan o'z va o'zlashgan qatlamdagi so'zlarning o'zaro birikib yangi tushuncha yoki atamani yuzaga keltirgan leksik birlik hisoblanadi: liberal demokrat, virusli infeksiya, ot lemma, fe'l lemma, nutq sintezatori. Abbriviativ neologizmlar – tilga yangi kirib kelgan qisqartma otlar. Masalan, yaqin yillarda ta'lim tizimida yangi dasturlar va zamonaviy ta'lim texnologiyalarining tatbiq etilishi natijasida o'zbek tilida yangi abbriviatsiyalar o'zlashdi: STEAM, STEM, PISA, PIRLS, TIMSS, TALIS, PhD, DSc, NLP, MT va boshqalar.

Neologizmlar paydo bo'lish doirasi va muhitiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1) umumta'lim neologizmlari;

2) shaxsiy (individual) nutq neologizmlari.

Yangi so'z umumnutq doirasida bo'lsa, bular umumtil neologizmlari deyiladi: test, reyting, birja, menejer, yilnoma, internet kabilar shular jumlasidandir. Yozuvchilar, shoirlar, umuman yakka shaxslar tomonidan yaratilgan, ijod qilingan yangi so'zlar shaxsiy (individual) nutq neologizmlari deb yuritiladi. Masalan, G'afur G'ulom asarlarida nursiramoq, kurashdosh, hamrang, yalovkash, sezim, sharofobod, safarbasta, hijronzoda kabi so'zlarga guvoh bo'lishimiz mumkin. Shuningdek, Maqsud Shayxzodaning asarlarida mehnatdosh, oydosh, fazoshumul, tundalik, nuriston, bemornoma, mehnatnoma kabi neologizmlar uchraydi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkin-ki, til qotib qolgan tizim emas, balki jamiyat bilan birga hamnafas rivojlanib boruvchi omildir. Til leksikasidagi eskirgan so'zlar xalqimizning tarixiy o'tmishini, madaniy evolyutsasini aks ettirsa, yangi kirib kelayotgan neologizmlar zamonaviy dunyoqarash va texnologik taraqqiyotning ko'zgusidir. Ushbu ikki qatlam o'rtasidagi muvozanat tilning boyligi va ravonligini ta'minlaydi. Ushbu soha olimlarining tadqiqotlarida ta'kidlanganidek, leksik qatlamning eskirishi va yangilanishi tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlariga

bo'ysunadigan tabiiy jarayondir. Arxaizm va istiorizmlar tildan butunlay chiqib ketmaydi, balki tilning tarixiy xotirasi sifatida uning salohiyatini boyitib turadi. Eskirgan qatlam va neologizmlar o'rtasidagi funksional muvozanat tildagi sinonimiya hodisasining rivojlanishiga bevosita zamin yaratadi. Shuningdek, har qanday yangi so'z (neologizm) jamiyatning ijtimoiy-siyosiy hamda madaniy ehtiyojlari natijasida til tizimiga kirib keladi va vaqt o'tishi bilan iste'molda mustahkamlanadi. Demak, tildagi bu ikki qatlam bir-biriga qarshi emas, balki bir-biri bilan uzviy aloqadorlikda tilning leksik boyligini ta'minlovchi kuch hisoblanadi. Milliy tilning taraqqiyot darajasi aynan uning lug'at tarkibidagi mana shunday faol neologizmlar va barqaror birikmalar orqali aniqlanadi. Shu boisdan ham tarixiy qatlam va zamonaviy terminologiyani tizimli o'rganish o'zbek tilshunosligida hamisha dolzarb nazariy vazifalardan biri bo'lib qolaveradi. Zero, tilning lug'at tarkibini asrab-avaylash va uni zamonaviy ehtiyojlar asosida boyitib borish milliy o'zlikni hamda madaniy merosni saqlashning bosh garovidir⁵.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. A. Hojiyev. O'zbek tilining leksikologiyasi. Toshkent, 1981.
2. Berdiyev H. , Rasulov R. O'zbek tili leksikologiyasi. Toshkent, 1982.
3. B. Mengliyev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Qarshi, 2004.
4. Sh. Shoabdurahmonov va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 1980.
5. S. Ibrohimov, F. Kamolov, A. N. Tixonov. O'zbek tili leksikologiyasi. Toshkent, 1981.
6. Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. Toshkent, 1972.
7. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. Toshkent, 1978.

⁵ Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. Toshkent, 1972. – 151-bet.